

עמנואל מרקס. אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1931-1941. בתרגום תמי אילון-אורטל. רסלינג. 2021. 211 עמודים

עד קצה האנתרופולוגיה

חיים חזן*

פרופסור אמריטוס עמנואל מרקס, מעמודי התווך של האנתרופולוגיה החברתית בארץ ומחשובי האנתרופולוגים בעולם, הלך לעולמו ב־13 בפברואר 2022. בן 94 היה במוותו. עמנואל היה בין מייסדי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, ואף הקים מחלקת מחקר אנתרופולוגית במכון לחקר המדבר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא היה חתן פרס ישראל לסוציולוגיה, חבר של כבוד של האקדמיה המלכותית הבריטית, ובין השנים 1992 ו־1995 כיהן כראש המרכז האקדמי הישראלי בקהיר.

עמנואל נולד במינכן ב־1927, ובעקבות ליל הבדולח, שבו גורש אביו למחנה ריכוז וממנו שב שבור ושותק, נשלח עם אחיו על ידי ההורים לאנגליה. ב־1940 התאחד עימם בירושלים, שבה התישבו ובה אף התחנך. הוא שירת כנוטר ובמקביל בהגנה, התגייס לצבא, ובתום שירותו למד באוניברסיטה העברית סוציולוגיה, כלכלה ולימודי המזרח התיכון. במסגרתם החל לגלות עניין בעיקר בחיי הבדואים. לאחר סיום לימודי המסמך בחר באנתרופולוגיה, תחום מחקר שיאפשר לו להגשים את שאיפתו למזג בין לימודי המזרח התיכון ובין התובנות הסוציולוגיות שרכש, ונסע למנצ'סטר על מנת להשלים לימודי דוקטורט באנתרופולוגיה חברתית בהנחייתו של אמריס פיטרס ותחת שרביטם של כמה מחשובי האנתרופולוגים של הדור, ובהם ויקטור טרנר ומקס גלקמן.

את מרב עבודתו המדעית הקדיש עמנואל לחקר החברה הבדואית בנגב, ולאחר מכן בדרום סיני. במרכז ניתוחו עומדים הקשרים בין יחסי שארות, כלכלה פוליטית ותנאי קיום סביבתיים. את עניינו זה הוא הרחיב לחברות נוודים בכלל ולהבנת הזיקות בין נוודות ובין הנזילות והדינמיקה של התארגנויות חברתיות בהקשריהן האקולוגיים, הכלכליים והמדיניים. קו תאורטי זה אף הוביל את מחקריו הנוספים, שעסקו במחנות פליטים ובפליטות, באדם הפרה-היסטורי ובצורות של אלימות, החל בהתנהלות אלימה נגד הבירוקרטיה ביישוב עירוני בישראל וכלה באלימות המדינה הנאצית נגד אזרחיה שלה ואוכלוסיות אחרות, נושא שעסק בו בספרו האחרון.

עמנואל לא הסתפק בהסתופפות במגדל השן האקדמי, והיה מעורב בייעוץ למוסדות המדינה, במיזמי הוראה חוץ-אוניברסיטאית, בקידום מעמדם של הבדואים, במצבם של עקורים בארץ ובעולם ובפרויקט שיקום השכונות. בקולו ובעטו הוא נתן הד לעמדותיו הייחודיות בענייני השעה, עמדות פולמסניות לפרקים, ללא מורא וללא משוא פנים.

* פרופ' חיים חזן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

בכל מחקריו, שכונסו בכ-15 ספרים ובעשרות מאמרים, גילה עמנואל מקוריות וחדשנות שהקנו לו שם עולמי של פורץ דרך. הוא העמיד דורות של תלמידים וחוקרים הממשיכים את דרכו.

*

הרפובליקה האנתרופולוגית, שרגליה עדיין נטועות במורשתה הקולוניאלית, היא צורת ממשל הנוהגת לעיתים בלידיה נתיניה בעריצות צדקנית, בתוקפנות מתחסדת ובצביעות המתחזה להוגנות. בכסות של התממות והזדהות היא למעשה פולשנית, נצלנית וטפילית. כך שחיי המקצועיים של האנתרופולוג כרוכים בהתמודדות מתמדת עם הסתירה המובנית שבין היומרה להבנת הנחקר כמות שהוא, ובין הפיכתו של זה לגרורה אינטלקטואלית של סדר היום שבו דבק החוקר. כל זה עשוי להתאפשר ולהתחולל רק בתנאים של חממה דיסציפלינרית מוגנת ומגוננת, גם כאשר השדה הנחקר רווי באלימות ואפילו בסכנת חיים של ממש, אך בדרך כלל לא כלפי האנתרופולוג, שנותר, בניגוד לעקרונותיו הוא, צופה לא משתתף. מכאן שמעטים האנתרופולוגים שאיתרע להם מזלם ליפול קורבן לאלימות שאליה נקלעו ושאותה תיעדו, שחוו על בשרם את דורסנותם של אלה בשדה הנחקר החותרים תחת אושיות אנושיות ומעמידים או העמידו בספק אף את עצם זכותם להתקיים.

חוקרים כאלה מקיימים בגופם את המושכל האנתרופולוגי הראשון של ההתנסות בעלת פני יאנוס שבלב המעשה האתנוגרפי – לעמוד על הסף המסוכן והלא מוגן שבין השדה ובין מה שמעבר לו, ולחיות את שניהם בעת ובעונה אחת; להיות צופה משתתף לא כמליצה אוקסימורנית של פדגוגיה של שיטות מחקר, אלא כחוויה והוויה גופנית חיה ונושמת נוסח מרלו פונטי (Merleau-Ponty, 1945/2020), ללא כחל ושרק ובלא העמדת פנים, הווה אומר עטיית מסכת מנתחים אוטו־אתנוגרפית. אנתרופולוג כזה הוא עמנואל מרקס, שספרו על אלימות המשטר הנאצי – משטר שהפך על פיהם את חייו ואת חיי משפחתו וקהילתו – אינו אלא פסגתה הכמעט מתבקשת של דרך חיים אקדמית ואישית, שהחתירה לתהות על קנקנה של אלימות מהווה אחד מצירי עניינה ובניינה המרכזיים.¹

כך, במסעותיו האתנוגרפיים בקרב הבדואים של הנגב ושל דרום סיני ובשיטוטיו בתוככי מחנות הפליטים הפלסטיניים בגדה ובעזה, פגש עמנואל אוכלוסיות שחיי היומיום שלהן הם תוצאה ישירה או עקיפה של פעולתם ההרסנית, השרירותית לכאורה, של כוחות אלימים של משטרים פוליטיים, לעיתים מתחלפים; כאלה שנוכחותם ופגיעתם דרמטית, אך יכולת ההשפעה עליהם מצד הנתונים למרותם מזערית וחסרת תועלת ותוחלת. המבט שעמנואל מפנה כלפי ניהול שגרת חיים בתנאים אלו של אלימות מפעפעת, בוטה, בלתי פוסקת ובלתי נשלטת, חיים של הליכה בין הטיפות הרעילות, עוקף את הפרשנות האנתרופולוגית המקובלת, הרואה במשחקי כוח ובמתחים תרבותיים את המקור להתרגשותם של נחשולי אלימות. במקום זאת, ובלא לבטל הסברים מבניים, ותחת איומה המרחף של אלימות, עוברות תובנותיו והבחנותיו הדקות דרך קליידוסקופ ססגוני, תזזיתי ומתעתע של נסיבות, מצבים ואינטרסים, המעגנים את שגרת היומיום ברגע היסטורי נתון ותובעים הסתגלות

1 הספר ראה אור באנגלית ב-2020 בהוצאת Routledge תחת הכותרת *State Violence in Nazi Germany: From Kristallnacht to Barbarossa*.

משתנה אך מתמדת לתמורותיה ולגחמותיה של סביבה פוליטית-כלכלית-מנהלתית מצמיחה.

זוהי ראייה אנתרופולוגית שמחד גיסא אינה מתפתה להיסטוריוציזם דטרמיניסטי, ומאידך גיסא אינה נופלת לפח שהאנתרופולוגיה הטהרנית טומנת לה בדמות היצמדות להווה אנתרופרפי טול הקשר היסטורי. מבחינה זו, עבודתו של עמנואל פוסעת בנתיב של אנתרופולוגיה בעלת פרספקטיבה היסטורית המזהה דפוסי התנהגות, ובתוך כך מסרבת להתמסר לנרטיב היסטורי ערוך וסדור מן המוכן. זוהי אף ההמלצה שהתווה אדוארד אוונס-פריצ'רד לחוקר האנתרופרפי בספרו על אנתרופולוגיה והיסטוריה (Evans-Pritchard, 1962), המלצה שזכתה לניסוח מדויק וצלול של מרשל סלינס, שכתב ב-1993:

בעיצומה של הילולת האנתרופולוגיה הרפלקסיבית החדשה, החוגגת את חוסר האפשרות להבין בשיטתיות את האחר החמקמק, התפתח בשקט סוג אחר של פרוזה אנתרופרפית, כמעט בלי שידענו שאנחנו מדברים בו ובוודאי ללא חרדה אפיסטמולוגית רבה כל כך. אני מתכוון לעבודות הרבות של אנתרופרפיה היסטורית המבקשות לייצר באופן סינתטי את חוויית השטח של קהילה מתוך חקירת העבר הארכיוני שלה. (Sahlins, 1993, p. 1)

העיקרון המאפשר לעמנואל לתפוס את הטריטוריה האקדמית של עבר המוכל בהווה, כפי שסלינס תוחם אותה, הוא כפול: הוא משוחרר הן מכבליו של היסטוריון השבוי בעבר, הן מעבודת ההווה של האנתרופולוג המקדש את הכאן והעכשיו, ובה בעת – מבלי להצהיר על כך – הוא מתכחש למסורת האנתרופולוגית של יחסיות תרבותית שלובשת אינספור פרצופים של סוגי רציונליות תלויה הקשר ותפיסות עולם, המאפיינים שונות תרבותית עד לכדי היעדר מכנה אפיסטמולוגי משותף.

תחת זאת, כתשתית להבנת מהלכיו של הנאציזם בוחר עמנואל בפרצופה המוכר והמוכלל של הרציונליות המערבית, זו המבוססת על העיקרון הוובריאני של אמצעים המקדשים ביעילות מרבית את המטרה. את זאת הוא עושה על מנת שיוכל להניח ולהראות כיצד בני אדם באשר הם עלולים למקסם בכל מחיר את המשאבים שברשותם בשירותו של יעד נכסף, גם אם שכרם עלול לצאת בהפסד השאיפה להגשימו עד כדי כרסום יסודותיה של אותה שאיפה, עד כדי אובדנה. עמדה זו מתפלמסת הן עם משנתו של זיגמונט באומן (2013) על מקורות המשטר הנאצי ברוח הזמן של המודרניות המנכרת והמכניסטית, הן עם הוגים כלוינס הרואים בעוללותיו של הנאציזם כשל מוסרי קולוסלי ונקודת עיוורון אנושית. אך בטרם הגיע עמנואל, במסתו על אלימות המדינה הנאצית, למסקנה זו לגבי הבור שהרציונליות כורה לעצמה, הוא הקדים לה מחקר מקורי ומתריס על ההקשר החברתי של אלימות בעיירת פיתוח. שם הוא מציע הסבר לאיומים, מכוח, הרמת כיסאות ושבירת שולחנות במגעים בין אזרחים לפקידי שלטון ולעיתים אף במגעים בחיק המשפחה: לטענתו זהו ביטוי של הפעלת שיקולים רציונליים במשא ומתן על טובין ושירותים, והפנייה לכוונות פיזית מתרחשת במקום שבו הכוח הסימבולי, החברתי והכלכלי נקלע למבוי סתום (מרקס, 2015). השימוש הרציונלי באלימות מפקיע אותה כך מייחוסה, המובן מאליו לכאורה, למבוכי הרגש הלא מרוסן, למעמקי תת-התודעה ולמצולות הקמאיות של הארכיטיפים התרבותיים.

אלא שבספר שבו אנו עוסקים היום, למרות השכנוע האפיסטמולוגי הפנימי שבו, נאלץ עמנואל להתמודד גם עם מחוזות פרשניים אלו, עם המבצרים של אי-הרציונליות; מצודות אינטלקטואליות שלחוקרים אחרים של מהות המדינה הנאצית הן משמשות ערי מקלט מכורח או מרצון, מקום להימלט אליו מן העמידה לנוכח ההכרה בהגיונם התבוני של כוחות האימה, היגיון שעמנואל מבקש להבהיר ולהסביר. משימה זו שנטל עמנואל על עצמו קשה במיוחד לאנתרופולוגים כמוהו, הדוגלים בפרשנות רציונלית לתופעות שעל פניהן הן אי-רציונליות; שורש הקושי נטוע בהבנה שהיסוד הרציונלי שבבסיסם של יחסי חליפין כלשהם, יחסים האמורים לנווט ולווסת קשרים חברתיים-פוליטיים, נעקר ונעדר כנראה מהמהלכים האלימים של הנאציזם כלפי קורבנותיו המוחלשים והמרוסקים – הקורבנות שקצרה ידם מלהציע תמורה למי שאינו דורש תמורה ממי שכלל אינו בחזקת שותף ליחסי הדדיות כלשהם.

זהו היעדר ההופך את מעשי האלימות לחד-סטריים, חד-משמעיים, טוטליים, כאלה שהם מעבר לאפשרות מיקוח, מיצוע, היפוך והתנגדות; ולכן, להבנתו מבוססת התבוניות של עמנואל, בהיעדר משא ומתן בין התליין לקורבנו על תנאי הצלה, הישרדות או השמדה, פעולות האלימות אינן אלא פרי מדיניות מחושבת ומתוכננת, שתלטנית, גלובלית ורציונלית של התפשטות טריטוריאלית ללא מצרים. מניעה הגלויים והמפורשים של מדיניות זו אינם בהכרח שנאה ותיעוב לשמם – אפילו לא לשיטתו של הארכיטקט הנורא של ההשמדה, היטלר – אלא הרצון וההזדמנות לספק את צרכיו של משטר הרייך, למלא את מחסניו ולהעביד עד כלות את כוח האדם של נכבשיו.

אך האומנם רציונליות עד תום? כפי שנראה, מהלכו של הסיפור הכרונולוגי שהספר מגולל אינו מוביל בהכרח למסקנה המתבקשת מהגיונו האנתרופולוגי-היסטורי-פילוסופי. היגיון עקבי זה מנסה לעקוב אחר הדינמיקה של הכוחות והשאיפות המדינתיות, שתוצאותיה האנושיות הן בחזקת תוצרי לוואי שלה, חלקם רצויים ואף מכוונים וחלקם לא צפויים ויש להם חיים עצמאיים משלהם.

זוהי גישה שבעיני רבים תיראה אולי מקוממת ואף דווקאית, משום שהיא מציעה הזרה לעמדה רווחת הרואה בשואה היהודית ובמוראותיה את חזות הכול של עידן אושוויץ. ההשעיה שהספר נוקט אינה בחזקת היענות לקריאתו של יהודה אלקנה לשכוח את השואה כדי שישאל תוכל לפרוק את עולה המעיק ולהביט קדימה, ואף לא הכרה בטענתו של מישל רולף טריויז בספרו *Silencing the Past* מ-1995 שבו הוא מייחס את השתקתן והכחשתן של תופעות היסטוריות כהשמדת הילידים באמריקה, העבדות והשואה לפעולתם המסנתת והבררנית של כוחותיה של פוליטיקת הזיכרון תלוית פוליטיקת הזהויות.

ההשעיה הפנומנולוגית של השואה בספר שלפנינו, לעומת זאת, היא בעיקרו של דבר כלי מתודולוגי יעיל להתנערות מהנחות מוקדמות העלולות להעיב על טיעוניו, ובאותה עת היא מוציאה את הספר מכללן של סוגות אחרות שהוא עלול להיחשד כמשויך להן, כגון ממואר, אוטואתנוגרפיה, מחקר היסטורי או מסה פוליטית. אמנם יש בספר קורטוב מכל אחת מאלה, אך בעיקרו הוא טקסט אנתרופולוגי מובהק העוסק בסוגיות יסוד של הדיסציפלינה, ובראשן שאלת זיהויו ומהותו של האנתרופוס, או בהקשר שלנו ובניסוחו המהדהד והחותך של פרימו לוי: זהו אדם?

תשובתו של עמנואל נחרצת ולא מתנצלת: אכן זהו האדם באשר הוא – ישות תבונית ושרדנית, גם כאשר הוא מתקיים כנוכח-נפקד באזור האפור, הספק-אנושי, המשתרע

בין חיים למוות וגם כאשר דמותו המוסרית כמעולל או כקורבן מיטשטשת, מתהפכת וחומקת לנגד עינינו. מעשי המדינה הנאצית, לעומת זאת, ביקשו לכפור באוניברסליות אנושית זו ולהפוך סוגים מסוימים של בני אדם לתת-אדם, כפי שהם כינו זאת; כאלה שנוכחותם המיותרת והלא-מותרת בעולם חתרה תחת תשתיתה הגזענית והביולוגיסטית של האיידאולוגיה הנאצית, שזיהתה אותם כזיהום לא אנושי בעליל עד כדי הצדקת איונם והכחדתם המוחלטת. מעמדן החוץ-תרבותי של ישויות אלו המועדות להשמדה נגזר מהיותן יצורי כלאיים, כאלה הפורעים ומסכנים את הסדר האסתטי של תורת טוהר הגזע, הומו סאקר, בלשונו של ג'ורג'יו אגמבן; יצור זואולוגי גרידא, שאפשר וצריך להורגו אך אין להקריבו, כי הוא חף מכל ערך סמלי.

מצב החירום שהריבון מכריז עליו, ושעל פי המשפטן הנאצי קרל שמיט (שהשפיע על משנתו של אגמבן) הוא הרקע להופעתן ולבולטותן של הקטגוריות האלה של מקוללים ונידחים, והוא המאפשר את חיסולם של מי שהריבון פורע החוק חפץ בהעלמתו. ואכן, הנאציזם – שפעל על פי חוקיות חוץ-חוקית זו של ריבון חסר גבולות ומעצורים – היווה קרקע פורייה ורעילה להתגלותן, לחשיפתן ולמחיקתן הלא מתפשרת של קטגוריות אלו. זוהי קוסמולוגיה שמערכות הייצוג האנתרופולוגיות המקובלות בשיח של העת הזאת אינן בנויות להכילה ולתארה, משום שהן אינן כלולות באוצר המושגים הפוסטקולוניאלי התקני פוליטי והשחוק שיחנית של דכאנות האחר, נישול, השמדת עם או סתם הגזעה והדרה.

מכאן, שבין השפה האנליטית של עמנואל ובין לשונם הייחודית של הנאצים חוצצת חומה אפיסטמולוגית המנוגדת לעיקרון האנתרופולוגי של תואם מחויב כלשהו בין קטגוריות החוקר ובין אלו של הנחקרים, ובמקרה שלנו ההנהגה הנאצית. ואף על פי כן מצליחה התזה של הספר לחורר את החומה במידה מסוימת ולספק הצצה מהוססת דרכה; היא מנסה לעשות את הבלתי אפשרי – להיכנס אל מתחת לעורה הגלוי והחשוף של תפיסת העולם הנאצית, ובאומץ אינטלקטואלי ואישי נדיר לחדור אל קרביה, כלומר אל מניעייה, תודעתה ומאפייניה.

לגבי דידו של עמנואל, המדינה הנאצית הפנתה תחילה את מבט הגורגונה המאבן והממית שלה אל אותה אוכלוסייה של מוכי גורל גרמנים שהמשטר ראה בהם ובאפשרות המשכיותם הפריזונית איום על דמותה ועל עתידה של החברה הארית. את חיסולם המתוכנן והשיטתי עמנואל תופס כגרסה הראשונה, הניסיונית, של פתרון סופי באמצעות עיקורו של שיבוש גזעי, שקורבנותיו היו כאמור בניו הפגומים והלא ראויים של העם הגרמני. משעה שעקרון ההשמדה הפיזית של הלא-רצויים התקבל, נוסה ויושם, הוכשרה ונסללה הדרך לפתרונות סופיים נוספים של קטגוריות מזהמות ומזוהמות אחרות והועלו עליה העמים הסלביים שהרייך ייעד לעבדות, הרומה, וכמובן היהודים. אלא שאליבא דעמנואל, הפתרונות הסופיים הללו נתפנו ותוכננו עקב שילובם של שני כוחות סותרים לכאורה. מחד גיסא היה זה מהלך קולוניאלי ייעודי של הרצון הנאצי לשלוט במרחב מחיה מתפשט שיספק את צרכיו של הרייך השלישי, יכלול את כוח העבודה, משאבי הטבע והשטחים של העמים הנחותים ויחרים את ממונם ורכושם של היהודים; חוקי גירנברג, ליל הבדולח ויתר פעולות ההדרה והנישול מוסברים כך כאירועים שהכשירו את הקרקע האיידאולוגית, הברורקרטית, הפופוליסטית והמוסרית לשליטה מוחלטת ולניצול ללא מעצורים, עד מוות, של אחרים משוללי אנושיות. מאידך גיסא, על אף השיטתיות והנחישות של מימוש

הפרויקט הקולוניאלי הנאצי, מהלכו ונפתוליו היו נתונים לסטיכיה של כוחות וזרמי עומק שהיו מעורבים בהשתלשלות האירועים הלכה למעשה, ובמידה ידועה אף שלטו בהם. כך למשל הדבקות הנאצית בהחלטה להשמיד את היהודים באשר הם התמידה בעוצמתה, בעקביותה ובנחישותה הפסיכולוגית-אידאולוגית גם כשהתברר שהתבוסה במלחמה ממשמשת ובאה; גם אז לא התרופפה השקעת המשאבים והכוחות בהגשמתה של משימת הפתרון הסופי למה שכונה השאלה היהודית. עמנואל אכן מרחיב על כך את הדיבור, ובכך אף מכיר בפרכה של טיעון הרציונליות האי-רציונלית הטמונה בהתנהלות זו, שהייתה לחרב פיפיות לגייסות ההולכים וניגפים, ממבצע ברברוסה הכושל ועד למבצע אוברלורד, הפלישה לנורמנדי, שבישר את תבוסתה הסופית של גרמניה.

במובן זה, ספרו של עמנואל הוא טקסט הבוחן את גבולות הטיעון שלו עצמו ומודע לסייגיו ולהתניותיו. זהו אכן מעשה אנתרופולוגי קלאסי המשמיע את קולותיו של השדה גם אם הם מפריעים את קולו האקדמי של האנתרופולוג, קל וחומר כשהאנתרופולוג מורגל בהתמצאות בעולמם של נוודים שנווה המדבר שאליו הם נושאים את עיניהם נדמה לפרקים כפטה מורגנה. חזיון תעתועים זה הוא סיכון קיומי הן לנוודים הן לנווד האנתרופולוג. כך הופך ציד הסנארק, יצור הים הבדיוני והחמקמק של לואיס קרול, להרפתקה בזכות עצמה, והספר של עמנואל הוא לא פחות מהרפתקה אנתרופולוגית כזאת, המזמנת לקוראיו הרהורי כפירה מטרידים לצד מבט משחרר אל אופקים חדשים.

מקורות

באומן, זיגמונט. (2013). *מודרניות והשוואה* (בתרגום יניב פרקש). רסלינג.
מרקס, עמנואל. (2015). *ההקשר החברתי של התנהגות אלימה* (בתרגום תמי אילון-אורטל). רסלינג.

Evans-Pritchard, Edward, E. (1962). *Anthropology and history: Essays in social anthropology*. Faber and Faber.

Merleau-Ponty, Maurice. (2020). *The phenomenology of perception* (Donald A. Landes, Trans.). Routledge. (Original work published 1945)

Sahlins, Marshall. (1993). Goodbye to tristes tropes: Ethnography in the context of modern world history. *The Journal of Modern History*, 65, 1–25.